

МОВНА КАРТИНА СВІТУ І ТИПОЛОГІЯ К. Г. ЮНГА

Валентина Федонюк (Україна)

Хто дивиться зовні – бачить сон,
Хто дивиться в середину – прокидається.

К. Г. Юнг

Анотація:

У статті аналізується сучасний стан когнітивної лінгвістики та висвітлюються окремі поняття з праць К.Г.Юнга, що мають значення для подальшого розвитку цієї галузі лінгвістики.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, К.Г.Юнг.

Abstract:

In article analyze current state of cognitive linguistics and handle separate concepts from works of C. G. Jung, which are important to subsequent development this field of linguistics.

Keywords: cognitive linguistics, C.G. Jung.

Сучасна славістика, як і мовознавство в цілому переживає важливий етап свого розвитку. На зміну попередньому, пов'язаному переважно із накопиченням мовних фактів й їх лексикографічним опрацюванням та системним описом окремих слов'янських мов, прийшов новий, за влучним визначенням М. Ф. Алефіренка, „інтерпретуючий” період¹.

За кілька останніх десятиліть ситуація в слов'янському мовознавстві кардинально змінилась. Було усвідомлено, що дані про мову – спеціально відібрані та спеціально опрацьовані – можуть та повинні використовуватись для розробки більш широкого кола проблем, які стосуються як природи людського розуму та інтелекту, так і його поведінки, що виявляє себе у всіх процесах взаємодії людини з навколишнім світом та іншими людьми. Мова почала досліджуватися не тільки як унікальний об'єкт, що розглядається ізольовано (тобто в самій собі і для себе), але й значною мірою як засіб проникнення до всіх ментальних процесів, які відбуваються в голові у людини й визначають власне її існування та функціонування в суспільстві².

Постановка та розробка цих та багатьох аналогічних питань стали можливими лише при проведенні досліджень на межі кількох гуманітарних наук: філософії, психології, культурології, лінгвістики – в когнітивістиці, новому науковому напрямку, що досить успішно почав розвиватися останнім часом і в славістиці.

¹ АЛЕФИРЕНКО, Н. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. Москва: Эллис, 2008, с. 7.

² КУБЛЯКОВА, Е. Язык и знание. Языки славянской культуры, Москва 2004, с. 9.

Одним з фундаментальних понять когнітивного підходу стала картина світу. Під нею розуміють „вихідний глобальний образ світу, який лежить в основі світосприйняття людини та репрезентує сутнісні якості світу в розумінні її носіїв і є результатом всієї духовної активності людини”³. Базовим компонентом цього глобального образу світу виступає концепт, який ще не дістав остаточно чіткого та більш-менш однозначного визначення. А тому трактується по-різному – як „будь-яка дискретна змістова одиниця колективної свідомості, що відтворює предмет реального або ідеального світу, який зберігається в національній пам’яті носіїв мови у вигляді пізнаного суб’єкта”⁴; „пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, що супроводжує те чи інше слово”⁵; певне відчуття, емоційне переживання, уможлидне уявлення плавного, недискретного характеру, яке може бути зафіксоване лише за посередництва дискретної знакової системи, наприклад мовної. З огляду на відмінності в обсязі змісту концепта, які можуть бути виявлені в окремих індивідуумів, соціальних груп та етносів, деякі дослідники серед концептів виділяють національні, групові та індивідуальні⁶. Оскільки, наявність тих чи інших концептів в картині світу та їх зміст пов’язані також з історичним періодом розвитку людства, до якого вони відносяться, то можна, очевидно, говорити й про концепти, характерні для певної епохи.

Враховуючи, з одного боку, такий фактор як участь мови в створенні картини світу, а з іншого, той факт, що за посередництва мови, як знакової системи, інтерпретується не вся картина світу, а лише її частина, в когнітивній лінгвістиці поряд із картиною світу було введено й поняття мовна картина світу. Під нею розуміють відтворену в мові (в її граматичних формах, лексиці та текстах) інтерпретацію дійсності, яку можна представити у вигляді комплексу суджень про світ. Усвідомлення того, що не лише „глобальний образ світу” (картина світу), але й мовна картина світу існує в кількох варіантах, спонукало мовознавців до виділення кількох її підтипів. Таким чином, поряд з інтегральною (загальною) мовною картиною світу, якою почали позначати сукупний „образ світу”, виражений спільно, у сукупності всіма існуючими мовами, в когнітивній лінгвістиці появився термін суб’єктивна мовна картина світу на позначення образу світу, інтерпретованого в свідомості індивіда – носія певної культурно-мовної єдності. Введення в науковий обіг та розробка цих понять в дослідженнях з мови дозволили вченим виділити й розмежувати два види впливу людини на мову – феномен первинної антропологізації мови (тобто вплив психофізіологічних та іншого роду особливостей людини на конститутивні якості мови) та феномен вторинної антропологізації (вплив на мову різних картин світу людини – релігійно-міфологічної, філософської, наукової,

³ Роль человеческого фактора в языке. Москва: Наука 1988, с. 22.

⁴ БАБУШКИН, А. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж 1996, с. 29.

⁵ СТЕПАНОВ, Ю. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва 1997, с. 40.

⁶ ФРУМКИНА, Р. Культурологическая семантика в ракурсе эпистемологии. In: ИАН СЛЯ, Т. 58, 1999, № 1, С.3-10; ПОПОВА, З., СТЕРНИН, И.: Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж 2000, с. 50.

художньої). Одночасно було виділено ще два різновиди мовної картини світу – наукова і наївна мовна картина світу. Науковою почали називати мовну картину світу, створювану людиною в процесі наукового пізнання навколишнього світу (її зміст, відповідно, зумовлений рівнем та обсягом інтерпретованих нею наукових знань). Іншу, що формується у носіїв мови на побутовому рівні і залежить від сприйняття і розуміння ними позамовної дійсності та, очевидно, від особливостей побудови їх рідної мови, назвали наївною.

З середини 80-тих років розробка теорії мовної картини світу в славістиці рухалась переважно в напрямі її деталізації. Особливою активністю відзначалось вивчення різних моделей наукової і наївної мовної картини світу (на матеріалі слов'янських, германських та романських мов). Поряд з цим проходило дослідження інтерпретації окремих концептів (таких як вічне, мир, час, вогонь, вода, хліб, дія, ремесло, слово, віра, любов, радість, воля, правда, істина, знання, наука, число, рахунок, письмо, закон, цивілізація, душа, совість, мораль, гроші, страх, туга, гріх, сум, дім тощо) в сучасних слов'янських мовах в різні періоди їх розвитку та визначення національної специфіки цих мовних картин світу. Чимало з таких досліджень, незважаючи на деякі їх теоретичні досягнення, виявляють, однак в побудові моделей національних світів певну уразливість в достовірності представлених в них загальних висновків. Головний недолік цих праць полягає в занадто узагальненому, а відтак і великою мірою суб'єктивному інтерпретуванні мовних фактів, які неправомірно видаються за справді національні стереотипи. Спільною методологічною особливістю досліджень цього типу є глобальність висновків, побудованих на неадекватному зіставленні фактів різних мов або за цілковитою відсутністю зіставного фону⁷. За недотримання цього принципу в підході до розробки проблеми в науковій праці годі сподіватися на отримання достовірних результатів. Цілком очевидно, що особливої вимогливості щодо кількості та якості зібраного і проаналізованого матеріалу, рівня критичності щодо висловлених сентенцій і обережності в представленні їх як закономірності, слід очікувати від дослідників, які з метою визначення ментально специфічного фрагменту в мовній картині світу звертаються до нерідних мов. Адже недостатнє володіння ситуативно-контекстуальними та конотативно-стилістичними деталями, як справедливо зазначив В. М. Мокієнко, може створити підґрунтя для дуже серйозних помилок. Пригадуючи як в згаданій вище статті цей відомий славіст небезпідставно висловив свій сумнів, щодо правильності віднесення таких концептів як „доля”, „тоска” та „подлец” до розряду національно маркованих суто російських, дозволю й собі не погодитись з висновками окремих українських мовознавців (переважно, колишніх фахових русистів), які, пристосовуючись до нових соціокультурних умов, серед специфічно українських концептів називають „сало”, „галушки” та подібне.

Певної шкоди когнітивній лінгвістиці, молодій і перспективній галузі, для якої поки що дискусійним залишається чимало важливих для її розвитку питань (про перелік концептів, критерії їх визначення та ін.), завдає й мода на безпідставне, нічим не виправдане використання її спеціальної термінології в працях з інших мовознавчих спеціальностей, підготовлених на матеріалі однієї мови. Ознайомлення

⁷ МОКИЕНКО, В. Языковая картина мира в зеркале фразеологии. In: *Frazeologia a językowe obrazy świata*. Opole 2007, s. 50.

з дослідженнями, де вона (когнітивна термінологія) вжита ,так би мовити, за для годиться, а насправді, фактично – для формального підвищення їх наукової актуальності, засвідчує безперспективність спроб опису національно маркованої мовної картини світу на такому обмеженому матеріалі.

Ще однією важливою і досить складною, якщо виходити тільки з можливостей лінгвістики, проблемою, для дослідників мовної картини світу є вибір інструменту аналізу мовного матеріалу. Суттєву допомогу мовознавству тут може надати психологія, зокрема психологія особистості. В межах цієї науки накопичені величезні знання про психічні особливості людини – суб’єкта та носія мовної картини світу. Дуже перспективними, на нашу думку, в цьому сенсі є розробки Карла Густава Юнга.

Незважаючи на те, що в працях К. Г. Юнга мова сама по собі ніколи не ставала об’єктом окремого спеціального розгляду, чимало спостережень та зроблених на їх основі висновків вченого, зокрема в його ґрунтовному монографічному дослідженні „Психологічні типи” (1921), в статтях „Психологічна типологія” (1928), „Поняття колективного підсвідомого” (1936), „Психоаналіз” (1913) та ін., мають важливе значення для подальшого розвитку когнітивної лінгвістики і заслуговують на увагу. З огляду на це зупинимось стисло на деяких спостереженнях та думках вченого.

Досліджуючи людину, її психічну діяльність, найбільш специфічним виявом якої є її свідомість, К. Г. Юнг наблизив нас до усвідомлення природи духовної активності людини, вираженої, зокрема і в мові. Проведені ним багаторічні досліді виявили, що в психіці будь-якої людини завжди існують два фрагменти, які суттєво, вирішальним чином впливають на спосіб інтерпретації нею світу – особисте та колективне підсвідоме.

Перший з них – особисте підсвідоме, представляє собою персональний набуток кожної людини. Він, на думку вченого, утворився в психіці людини внаслідок її особистої взаємодії зі світом, а тому, як правило, й складається переважно з раніш усвідомлених нею змістів, які з часом з його свідомості перейшли в підсвідоме⁸.

Інший фрагмент-архетипи, має, за К. Г. Юнгом, навпаки, колективну підсвідому природу, оскільки існує незалежно від раціональної мотивації свідомості окремої людини. Змісти архетипів, будучи „забутими”, „подавленими”, ніколи не проникають в свідомість. Вони не належать також й до індивідуальних надбань людської психіки, тому що своїм існуванням зобов’язані виключно „спадковості”. Таким чином, колективне підсвідоме є тим фрагментом в психіці людей, що, постійно виявляючи себе в картині світу, поєднує окремих особистостей з їх неповторним (особистим підсвідомим) світом в колектив.

Характеризуючи колективне підсвідоме та його роль в психічному житті людини, К. Г. Юнг зазначає: „...поряд з нашою безпосередньою свідомістю, яка має повністю особистісну природу .. існує ще одна психічна система, що має колективну, універсальну та позаособистісну природу, однакову для всіх індивідів. Це колективне підсвідоме не розвивається індивідуально, але наслідуються. Воно складається з попередніх форм, архетипів, які лише вторинним чином усвідом-

⁸ ЮНГ, К. Г. Аналитическая психология. Москва: Мартис, 1997, с. 72.

люються і надають певну форму змістам психіки"⁹. Завдяки цьому, вважає дослідник, людина далекого минулого живе в нас зараз, як і багато століть тому, поряд з людиною наших днів, постійно збагачуваною новим сучасним досвідом, постійно відтворюючись в цих двох фрагментах в мовній картині світу як кожної конкретної людини, так і народу в цілому.

Багаторазове повторення типових (в глибинній своїй суті) ситуацій в житті народу, на думку К. Г. Юнга, закарбувало цей давній досвід в глибинах нашої психічної конструкції. Проте, здебільшого – не в формі сповнених змістом образів, а у вигляді таких собі „форм без змісту”, створюючи цим ґрунт для потенційної можливості реалізації певного типу сприйняття дійсності та її інтерпретації.

Кількість подібних архетипних форм в психіці людини зумовлена існуванням типових життєвих ситуацій, а тому є практично необмеженою. У зв'язку з цим при зустрічі із ситуацією, яка відповідає певному фрагменту колективного підсвідомого, в нашій підсвідомості завжди активізується відповідний архетип. Причём – із силою, справді подібною до голосу інстинкту, діючому всупереч розуму і волі людини. Ці висновки К. Г. Юнга, що виникли як наслідок багаторічних спостережень за психічними проявами різних людей та були перевірені ним на практиці, при ознайомленні з феноменальними явищами західних та схільних культур, мають багато спільного з поглядами основоположника теорії мовної картини світу В. фон Гумбольта, висловленими ним зокрема в праці „Про різницю в побудові людських мов та її вплив на духовний розвиток людства”.

Стверджуючи, що світ існує лише „будучи усвідомленим за посередництва психіки”, через мову і що „умовою буття людини є її свідомість”, дослідник одночасно постійно підкреслював, що „носій свідомості – індивідуум, не створює психіку за власним бажанням”, в той час як психіка, в межах якої формується його свідомість, наділяє людину здатністю не просто віддзеркалювати макрокосмос, але в значній мірі бути й його творцем.

Добре розуміючи важливу роль колективного підсвідомого (архетипів) в духовній діяльності людського суспільства, К. Г. Юнг вбачав значну небезпеку в будь-якому порушенні природної психічної гармонії людини – бази для створюваного в глибинах її свідомості образу світу (як в бік надмірного збільшення, так і в бік надмірного зменшення впливу обох фрагментів людської психіки – архетипів та особистого підсвідомого).

Носіями архетипів, носіями та творцями мовних картин світу та мов є одні й ті ж суб'єкти – живі люди. Зазирнути в прихований від безпосереднього спостереження таємничий простір формування мовних картин світу – психіку людини й побачити в різноманітності індивідуального і неповторного – спільне, загальнолюдське, дозволяє юнгівська психологія типів. Вивчення психіки різних людей уможливило вченому помітити деякі суттєві закономірності в побудові людської психіки та виділити на основі цих сутнісних характеристик кілька її основних типів: „мій власний досвід, пише К. Г. Юнг, показав мені, що індивідуумів найбільш загальним чином можна поділити ... за окремими психічними функціями... Основними функціями є, за моїм досвідом, мислення, емоції, відчуття та інтуїція.

⁹ ЮНГ, К. Г. Аналитическая психология. Москва: Мартис, 1997, с. 72.

Якщо звично переважає одна з цих функцій, то з'являється відповідний тип. Тому я розрізняю мислинневий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний типи"¹⁰.

Йдучи за К. Г. Юнгом, можна, очевидно, говорити і про існування різновидів інтегральної картини світу, зорієнтованих на інтерпретацію світу певними типами психіки. А одночасно і про наявність відповідних фрагментів в мові (мовних картинах світу), які відображують особливості інтерпретації дійсності носіями певного типу психіки незалежно від того, якою мовою вони користуються. Спостереження К. Г. Юнга дають підстави, таким чином, нам говорити, що відповідно до певного типу психіки – „мисленнєвого”, „емоційного”, „сенсорного”, „інтуїтивного”, кожний з яких має два варіанти – „екстравертований” (більшою мірою націлений на пізнання зовнішнього світу) та інтравертований (скерований в бік самопізнання) може існувати кілька варіантів картини світу в кожній мові.

Описуючи людей такими, що в своїй духовній діяльності завжди тяжіють до якогось певного типу психіки, К. Г. Юнг одночасно застерігав від занадто спрощеного розуміння його ідей. Так, він, зокрема, постійно підкреслював, що кожна людина незважаючи на приналежність до певного психічного типу, наділена вміннями всіх психологічних типів інформаційного метаболізму. Психіка кожної людини має фрагменти, характерні для всіх типів психіки. Однак в кожній індивідуальній психіці складається природний комплекс домінування однієї групи функцій над іншою. Адже „людина... ніколи не може бути відразу всім і ніколи не може бути повністю досконалою. Вона розвиває завжди лише певні якості та залишає недорозвиненими інші”¹¹. Таке переважання, однак, не робить людину ущербною. А навпаки, створює підґрунтя для більшої спеціалізації в творчому вітворенні нею певного фрагменту картини світу та для потенційної готовності в одних сферах працювати більш творчо, з більшими нюансами, натомість в інших бути більш грубо дискретною, невмілою, нетворчою. З цими спостереженнями К. Г. Юнга, до речі, перегукуються й думки відомого філософа Лосева: „...в кожній людині можна помітити, якою би не була богата її психіка, одну загальну лінію розуміння речей та „маніпулювання з ними”.

Під впливом вродженої програми, за К. Г. Юнгом, знаходяться не лише поведінкові акти, але й спосіб сприйняття світу, його інтерпретація, отже й мова, як віддзеркалення сприйнятого людиною навколишнього світу

Очевидно, враховуючи приналежність виділених К. Г. Юнгом констант людської психіки до таких, що мають універсальну, надособистісну природу, їх слід визнати базовими при аналізі мовної картини світу та її фрагментів. Адже саме їх існування можна пояснити наявністю в психіці конкретної людини готовності до переважного сприйняття інформації одного з фрагментів картини світу та до кращого відтворення цього ж фрагмента в індивідуальній картині світу.

З огляду на надособистісний, універсальний характер типологічних юнгівських особливостей людської психіки, які (за своєю зануреністю в психічну структуру людини та автоматизмом виявлення їх протягом цілого людського життя) є подібними до інстинктів, доцільно ввести до базових понять когнітивної лінгвістики

¹⁰ ЮНГ, К. Г. Психологические типы. Минск: Харверст, 2003, с. 11.

¹¹ ЮНГ, К. Г. Аналитическая психология. Москва: Мартис, 1997, с. 22-23.

наступне. Поряд із загальною й індивідуальною картинами світу та мовною картиною особистості, вже прийнятими в когнітивній лінгвістиці, варто включити також поняття мовних картин світу людей з різними юнгівськими типами психіки. На нашу думку, це дозволить не тільки точніше описати специфічність мовної картини окремої людини, але й виявити специфіку мовної картини світу, притаманну певному мовному колективу, зокрема національному. Спроби опису феномену національно специфічного в культурі народу, спираючись лише на історичні обставини та природні умови, не дає такої можливості. Оскільки не дозволяє побачити цей процес в цілому, подібно тому, як, цитуючи К. Г. Юнга, неможливо зрозуміти „стійку індивідуальну форму людського буття”, відриваючи тіло від душі.

Специфіка культури народу – це поєднання впливу цілої групи факторів, взаємодія яких і створює передумови виникнення такого феномена як національна культура. Цілком очевидно, що найважливіший серед них людський. Суттєвий крок до розуміння того, що таке психіка людини, зроблено К. Г. Юнгом.